

(əvvəli ötən sayımızda)

İlana sitayiş qədim zamanlardan etibarən turanlıların dini etiqadında önəmli yer tuturdu. Turanlıların ali tanrısı böyük ilan (əjdaha) idi ki, Zərdüşt onu şərin simvolu kimi Ariyananın bayrağının gerbi etmişdi. İran əfsanələrində Əfrasiyab ilan adlandırılır. Opperturanlı Midiyalıların dilində Əfrasiyabın böyük ilan mənasında "Farroursarabba" adlandırıldığı yazır. (Lenormant F. 1887, Səh. 376)

Lenormanın yazdığı kimi Zərdüştün ilanı sitayiş obyektini kimi öz bayrağına həkk etdirməsi onun turanlı mənşəyə malik olmasını sübut edir. Görünür ilana etiqadın önəmli yer tutduğu zərdüştüliyin mahiyyəti sonralar təhrif olunmuş və müsbət səciyə daşıyan ilaniranlıların təsiri ilə mənfi xarakter kəsb etmişdir. Zərdüştlik turanlı mənşəyə malik olsa da, turanlılar öz Tenqriçilik dinlərinə sadıq qalaraq onu qəbul etməmişlər.

Ön Asiyanın qədim turanlı xalqlarından olan və Zaqros dağının yaylalarında məskunlaşmış və B.Landsberqerin türklər hesab etdiyi, əsl adlarının Quz olan döyüşkən Qutiləri də qonşu xalqlar "dağların sancan ilanı və ya əjdahası" adlandırırtdılar.

İranlılar e.q. 900-cü ildə İran yaylasını işğal etdikdən sonra Turan dövlətinin ərazilərinə daima təcavüz edirdilər. Bu hadisələr Avestada da öz əksini tapmışdır. "Arilər və turanlılar Yaksart sahillərində Soqdiyada toqquşdular və ilk zamanlar turanlılar üstünlüyə malik idilər. Lakin iranlılar turanlıların işğalından xilas oldular. Avestada Turanın hökmdarı Franqrasyanın adını çəkir və orda mələklərə müraciətlə Franqrasyan üzərində qələbə çalmağa yardım etməsi üçün ona dua edirlər. Fravaşı min başlı düşmən turanlılara qarşıdır". (Lenormant F. 1887, Səh. 377)

E.q. 900-cü ildə tərtib olunmuş Avesta mətnlərindən məlum olur ki, iki düşmən xalq arasında mövcud olan sərhəd problemləri Ahuramazda tərəfindən çözülmüşdür. O baş verən sərhəd anlaşılmazlığı İran naminə yoluna qoymaq üçün nəhəng bir öküz yaratmış və İranla Turan arasında sərhəd o öküzün dirnaqları ilə qazdığı yerlə müəyyən olundu. Əfsanəvi öküzün qazdığı yer sonradan çaya çevrilmiş və türk dilində Okus adlanmışdır. İranla Turan arasında sərhəddi təşkil etmişdir. İki irq arasında sərhəddi müəyyən etmək üçün məhz öküzün seçilməsi təsadüfi deyildir. Çünki Tur/ö-

Şahnamədə Turanın mərkəzi şəhəri və Əfrasiyabın paytaxtı türklərin Baykənd adlandırdıqları Kanqa şəhəridir. Bu əsərdən göründüyü kimi türk boyları Turan dövlətinin tərkib hissəsini təşkil edirdilər. Firdovsi yazır ki, Turan ordusu əsasən Çiqil, Oğuz, Taraz, Karluq və Türkmən boylarından təşkil olunmuşdu. "Şahnamə"də və digər irandilli mənbələrdə qeyd edildiyi kimi Əfrasiyabın Turan dövlətinin əsas hakimiyyət unsurlərindən birini

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

küz türklərin eponimi, sitayiş etdikləri totemləri idi və onun müəyyən etdiyi sərhəddi pozmaq böyük günah hesab olunurdu. Bu hadisə, əslində, sumer mifologiyasında öküz obrazında təcəssüm olan tanrı Enkinin Fərat və Dəclə çaylarının yaratması ilə

əlaqədar mifin Avestadakı yansımasıdır.

Turan dövlətinin mövcudluğunu və onun ulu xaqanı Əfrasiyabın gerçək bir tarixi şəxsiyyət olması faktının inkarı tarixi dəlillərə ziddir. Əfrasiyabın tarixi şəxsiyyət olması Türklərin iki önəmli yazılı mənbələri olan Mahmud Kaşoğarın "Divani lüğət-it Türk" və Yisif Balasaqunlunun "Kutadqu biliq" əsərləri ilə təsdiq olunmaqdadır. Hər iki əsərdə İran mənbələrində Turan padşahı Əfrasiyab kimi təqdim olunan şəxsin əslində Turanın ulu xaqanı Alp Ər Tonqa olduğu inkare dilməz faktlarla təsdiq olunur. Hər iki əsərdə Alp Ər Tonqa haqqında türklər içərisində mövcud olan bir çox rəvayətlər və tarixi faktlar öz əksini tapmışdır.

kanqlı/kəngər boyu təşkil edirdi və dövlətin mərkəzlərindən biri onların adı ilə Kanqa adlanırdı.

Bir çox mənbələrdə Əfrasiyab Kanqlı və Kəngər dövlətinin hökmdarı adlandırılır. Şahnamədə Dövlətin Kanqa adlanan paytaxtını türklər Baykənd, yəni şəhərlərin ağası adlandırdılar. Əfrasiyabın Turan dövlətinin əsas etnik özayını təşkil edən Kəngər və ya Kanqlı boy birliyi türk dünyasının ən qüdrətli və geniş yayılmış boylarından biridir.

Şahnamədə də göründüyü kimi Turan dövlətlər konfederasiyası idi və bu konfederasiyanın başındamərkəz olaraq Əfrasiyabın hökmdarı olduğu Kanxa-Kanqlı-Kanquy dövləti dururdu. İllər, nəsillər dəyişsə də bu döv-

lən əsas özayını təşkil edən ərazi olan Sırderya vadisində əfsanəvi Turan dövlətinin hökmdarı Əfrasiyabın hakimiyyət sülaləsi haqqında xatirələr orta əsrlərdə özlərini bu sülalənin varisləri kimi gören Uyğur, Qaraxanlı və Selçuklular dövrünə qədər davam etmişdir. (Vaynberq, 1999, Səh. 206)

Maraqlı cəhət burdadır ki, turanlı Sumerlər özlərini Lu Kienqiradlandırdıqları kimi Turan padşahı Əfrasiyab da Şahnamə və digər əsərlərdə bəhs edildiyi kimi Turanın Kanqlı (mənbələrdə bu ad bəzən Kanqlı, bəzən də Kenqer şəklində yazılmışdır, lili türk dilində mənsubiyyət şəkilçisi olduğu kimi, er/er sonluğu da Sumer dilində kişi, adam, şəxs

sayılı boyların əsilzadə və hökmdarı idi və məhz bu səbəbdən də ölkə bu boyun adı ilə Kienqir/Kengər adlanırdı.

Tarixi ənənə baxımından sumerlilərin varisləri və Ön Asiyanın ən qədim xalqlarından olan Azərbaycan türkləri sahilində Sumerin yerləşdiyi Bəsre körfəzini onların öz adları ilə Kəngər körfəzi adlandırdılar.

Müxtəlif Sumer boylarının, o cümlədən onların hökmdarı boyu olan kəngərlərin tarixi müəyyən dövrlərində müxtəlif səbəblər üzündən öz yerlərini tərk edərək dünyaya yayıldılar haqqında assurologiya və bütövlükdə tarix elmində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Sumerlərin öz vətənlərini tərk edib dünyaya yayılma hadisəsini və səbəblərini Sumere həsr olunmuş bölümde izah edəcəyik.

Amerikan tarixçisi Filip Smit yazır ki, nə vaxtsa cənubun məhsuldar ölkələrinə axın edərək yerləşən böyük Turya və ya Turan irqi Mesopotamiyada irq-

lər arasındakı qarşıdurma səbəbi ilə yenidən Mərkəzi Asiyanın bir o qədər də qonaqpərvər olmayan ərazilərinə geri dönmüşlər. Onların geri dönüşü uzun illər ərzində arilərlə qarşıdurmalara səbəb olmuşdur. (Smith P. 1888, Səh. 379)

Yuxarıdakı itqibaslardan da göründüyü kimi e.q. 10-9-cu minilliklərdə qədim Turan ərazisində yerləşən Anau və ətraf bölgələrdə bəşəriyyətin ilkqədim şəhər mədəniyyətinin əsasını qoyan protosumerlər iqlim dəyişiklikləri səbəbi ilə Ön Asiyaya və Mesopotamiyaya köçüb yerləşmiş, lakin bir neçə min ildən sonra samilərlə baş verən davamlı irqi qarşıdurmalar nəticəsində yenidən Kəngər adı ilə öz ilkin ana yurdlarına geri dönməyə məcbur olmuşlar. Sumerlərin və onlara qohum olan Ön Asiyanın digər turanlı öntürk tayfalarının Mərkəzi Asiyaya geri dönmələri burda mədəniyyətin yenidən yüksəlişinə təkan vermişdir. Bu köçlər təkcə Turanda deyil, yuxarıda qeyd edildiyi kimi qonşu Çin ərazisində də dövlət təşkilatının yaranmasına və mədəniyyətin çiçəklənməsinə, heroqlif yazı sisteminin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Sumerin Çinə təsiri məsələsi gələn bölümlərdə ətraflı şəkildə şərh olunacaqdır.

Təbəri Tarixində və digər tarixi mənbələrdə qeyd olunduğu kimi Əfrasiyabın paytaxtı əvvəlcə Bəlx şəhəri olmuş, Mənuçehrle razılaşmadan sonra paytaxt Amudəryanın quzeyinə, indiki Səmərqənd ətrafına, yəni onun adını daşıyan Əfrasiyab şəhərinə köçürülmüşdür. Bəlx çayı İran və Turan arasında sərhəddi təşkil etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Kəngər etnonimi sumerlərlə əlaqədar olduğu kimi Bəlx çayının adı da sumerlərlə əlaqədar, Sumerlərin çay tanrısı Balix adlanırdı, "balix" sumer dilində çay demək olduğu kimi türk dilində də, çay anlamı daşıyır.

(ardı gələn sayımızda)